

Національна академія наук України
Інститут археології

На правах рукопису
УДК 904.711.424

МАРЧЕНКО Леонід Васильович

ПРОСТОРОВА ОРГАНІЗАЦІЯ ГОСПОДАРСТВА
ХЕРСОНЕСА ТАВРІЙСЬКОГО В ПЕРІОД РОЗКВІТУ
(друга половина IV — перша половина III ст. ст. до н.е.)

Історичні науки — 07.00.04 — археологія

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття вченого ступеня
кандидата історичних наук

Київ — 1997

ЛННБ України ім.В.Стефаніка

00752442 (O)

AB 37.123

Дисертація є рукопис

Робота виконана в Інституті археології НАН України

Науковий керівник: доктор архітектури, член-кореспондент, професор
Крижицький С. Д.

Офіційні опоненти: доктор історичних наук Саприкін С. Ю.
кандидат історичних наук Сорочан С. Б.

Провідна установа: Київський національний університет ім. Тараса
Шевченка

Захист відбудеться " 4 " квітня 1997 р. о 14 годині на засіданні спеціалізованої Вченої ради по захисту докторських дисертацій (Д 50.25.01) при Інституті археології НАН України.
252025, м. Київ, вул. Володимирська, 3

З дисертацією можна ознайомитися в науковій бібліотеці Інституту археології НАН України за адресою:
252014, м. Київ, вул. Видубецька, 40

Автореферат розіслано "21" лютого 1997 р.

Вчений секретар
спеціалізованої Вченої ради
кандидат історичних наук

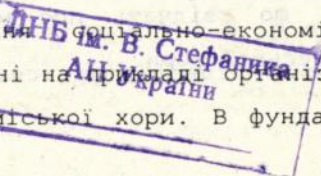
В. О. Петрашенко

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Херсонес Таврійський другої половини IV – першої половини III ст.ст. до н.е. відноситься до числа територіальних полісів, що включали центр, декілька малих міст, ряд фортець, заснованих самим полісом або абсорбованих ним, та велику землеробську округу. На понтіїському узбережжі, крім Херсонеса, такими полісами були його метрополія Гераклея Понтіїська та активний торговельний партнер Синопа.

Маючи загальні вихідні форми з іншими колоніями, Херсонес в той же час відрізнявся деякими лише йому притаманними рисами. Основні галузі господарства (землеробство, ремесло та торгівля) створювали матеріальні блага і від них залежало стале економічне становище в херсонеській громадянській общині. Однак, цей важливий аспект його історії недостатньо досліджено і тому все ще нема цілісного уявлення про Херсонес класичного та ранньоелліністичного періодів.

Кількість робіт, присвячених різним аспектам цієї теми, не велика. Перш за все слід назвати монографію Г. Д. Белова (1948), в якій подано коротку характеристику просторової організації міста. В публікації І. А. Антонової (1990) зроблено історико-археологічний огляд системи ранніх оборонних споруд. В монографії М. І. Золотарьова (1993) вперше висвітлено історію Херсонеса найдавнішого періоду. Крім того, існують конкретні розробки на дану тему. Це монографія С. Ф. Стржелецького (1961), в якій розглянуто питання соціально-економічних відносин в херсонеській общині на прикладі організації землеробського господарства міської хори. В фундаментальному дослідженні

дженні С. Ю. Саприкіна (1986) виявлено соціально-економічні особливості розвитку Херсонеса, його метрополії та взаємозалежність історичних подій, що відбувались в цих центрах. В узагальнюючій монографії В. М. Зубаря (1993) досліджуються питання економічного та соціального розвитку Херсонеса в V ст. до н. е. – першій половині V ст. н. е. Зокрема розглянуто характер землеволодіння та аграрні відносини, рівень розвитку ремесла та торгівлі, зроблено спробу з'ясувати основні форми експлуатації.

Існують сучасні розробки в області районування та вирощування сільськогосподарських культур. Конкретні дослідження планувальної структури окремих районів хори є в статтях Г. М. Николаєнко (1983, 1985, 1994, 1995), І. Т. Круглікової (1981, 1985), С. Ю. Саприкіна (1994), О. М. Щеглова (1993, 1995). Нові дані з хронології садиб на міській хорі Херсонеса включено в спеціальне дослідження Є. Я. Туровського (1994). Історії міст, херсонеських землеробських поселень та аграрних систем на загальній хорі Херсонеса в Північно-Західному Криму присвячено монографії О. М. Щеглова (1978) та В. О. Кутайсова (1990). В них проаналізовано питання палеогеографії району, типології та хронології пам'яток, структури господарства тощо. В деякій мірі питання взаємозв'язку окремих частин хори як між собою так і з містом розроблено в узагальнюючій статті Ю. Г. Виноградова та О. М. Щеглова (1990). Цю тему розглянуто в дисертаційній роботі С. Б. Ланцова (1991), який на основі аналізу матеріалу польових досліджень виявив пам'ятки, що свідчать про можливу безперервність розвитку херсонеської хори.

Декілька робіт присвячено історії ремісничих виробництв. В дослідженні С. Ю. Монахова (1989) докладно розглянуто процес виробництва керамічної тари, а також її типологія та хронологія. В цьому аспекті велике значення має робота В. І. Каца (1994), яка включає загальну характеристику клейм, хронологію випусків тари та списки імен магістратів, які контролювали керамічне виробництво. Характеристику монетної справи подано в монографії В. О. Анохіна (1977).

Таким чином, як бачимо з вищесказаного, саме по Херсонесу, як по ніякому іншому античному центру Причорномор'я, накопичено великий фактологічний та дослідницький матеріал в тому аспекті, що нас цікавить,

Поряд з цим, до цього часу ми не маємо комплексного дослідження, яке б давало уяву про просторову організацію господарства в період, коли місто та хора являли собою єдину територіальну державу. Накопичений матеріал розкопок останніх років та наявність досліджень конкретних тем дозволяє систематизувати фактологічний матеріал та узагальнити конкретні висновки в межах єдиного монографічного дослідження, що по суті є першою роботою подібного роду в історії вивчення античних держав Північного Причорномор'я.

Предметом дослідження є територіальна та планувальна структура господарської системи Херсонеської держави в другій половині IV – першій половині III ст. ст. до н. е.

Основною метою роботи є створення моделі просторової організації господарської системи як інтенсивної системи господарства, як структур-

основи економічного розвитку Херсонеської держави на рівні сучасних знань.

Для досягнення мети дослідження поставлено конкретні задачі:

1. Характеристика екологічної ситуації та виявлення ступеню її впливу на розвиток різноманітних галузей господарства територіальної Херсонеської держави.

2. Характеристика просторової організації та планувальної структури міста та прилеглої території.

3. Реконструкція просторової організації землеробського господарства великої хори Херсонеської держави.

4. Характеристика господарської діяльності населення.

Хронологічні межі роботи визначаються часом становлення та максимального розквіту Херсонеської територіальної держави та охоплюють період з другої половини IV ст. до н. е. до першої половини III ст. до н. е.

Методологічну основу дослідження складає системний підхід до розробки вказаних питань та комплексне їх вирішення, а також використання аналогій та історико-археологічних реконструкцій.

Головним методом дослідження є всебічний аналіз археологічного матеріалу для визначення критеріїв оцінки даних, ступеню взаємозв'язку явищ, їх надійності та достовірності. Це дозволило визначити певні закономірності, результатом чого стали нові ідеї, гіпотези та підходи до інтерпретації відомих археологічних положень.

Наукова новизна дослідження. Вперше побудовано комплексну хронологічну модель просторової організації господарської системи, що охоплює всі

компоненти держави: місто, прилеглий до нього район та велику хору. Проаналізовано історичний розвиток кожної складової господарства: сільського господарства, ремесел та торгівлі. На основі вивчення матеріалів розроблено питання про вплив екологічної ситуації на просторовий розвиток полісу. Виходячи з цього, по-новому поставлено питання про заснування Херсонеса в центрі полісної території та економічну направленість лержави. Новий розвиток отримала проблема землекористування та землеволодіння в Херсонеській державі. Уточнено типологію херсонеських сільських садиб. За даними просторової організації господарства докладно досліджуються питання виробничої діяльності населення.

До наукового обігу введено нові значні групи археологічного матеріалу, який було отримано за весь період розкопок Херсонеса. Аналіз цього матеріалу, переосмислення раніше відомих джерел, уточнення датувань окремих колекцій дозволили скласти план городища з нанесенням будівельних залишків та культурних шарів елліністичного часу. Доповнено опис земляних наділів та садиб, який зроблено на основі вивчення пам'яток хори в останні десятиліття.

Завдяки цьому дисертація стала якісно новим дослідженням, в якому на основі комплексного вивчення всього об'єму джерел запропоновано інтерпретацію територіальної організації господарства Херсонеської держави в період другої половини IV – першої половини III ст. ст. до н. е. На захист виносяться такі основні положення: своєрідність Херсонеса, єдиної дорійської колонії в Північному Причорномор'ї, складалась в організації інтенсивної системи господарства, як сукуп-

ності різноманітних галузей землеробства, ремесла, торгівлі в їх взаємодії на певним чином організованому просторі, а також впливові екологічної ситуації на розвиток господарської діяльності населення.

Д ж е р е л а. Джерельну базу дисертації складає археологічний матеріал, отриманий під час розкопок Херсонеса та його великої хори за весь час їх досліджень. Крім того, в роботі використано різноманітні архівні матеріали: наукові звіти про розкопки, графічна документація, фото та аерофотозйомка, неопубліковані рукописи, що зберігаються в Національному заповіднику "Херсонес Таврійський", Кримській філії ІА НАН України, Ермітажі та ІІМК РАН (м. Санкт-Петербург). Важливу групу склали епіграфічні, нумізматичні джерела та повідомлення стародавніх авторів.

П р а к т и ч н а з н а ч и м і с т ь р о б о т и. Наукові результати роботи знайдуть застосування під час підготовки лекцій та спецкурсів з історії античних держав Північного Причорномор'я для студентів вузів, написанні науково-популярних та краєзнавчих робіт. Матеріали, розкопані дослідниками Херсонеса та ідеї автора роботи, сформульовані на основі їх аналізу, будуть використані для розробки концепції проекту плану перспективного розвитку Національного заповідника "Херсонес Таврійський".

А п р о б а ц і я о д е р ж а н и х р е з у л ь т а т і в. Основні положення дисертації опубліковано в друкованих роботах, а також викладено в доповідях, зроблених на наукових засіданнях в Херсонеському заповіднику, наукових конференціях різного рівня, що проходили в Севастополі (1988 р.), Симферополі (1988, 1995, 1996 рр.), Києві (1996 р.), Москві (1990 р.), Санкт-Петербурзі (1991 р.),

Остині (США, 1996 р.), Римі (Італія, 1996 р.), Закинтосі (Греція, 1996).

Структура та обсяг дисертації і обумовлені метою та задачами дослідження, складаються з вступу, чотирьох глав, висновків (177 стор.) та п'яти додатків: характеристики матеріалів розкопок міста та хори за весь період їх дослідження (Додаток 1 та 2 – 255 стор.), списків використаної літератури та архівних матеріалів, списку скорочень та альбому ілюстрацій (86 рис.), всього 518 стор.

ЗМІСТ РОБОТИ

ВСТУП. У вступі до дисертації обґрунтовується актуальність теми, її новизна, дано історіографічний огляд, хронологічні рамки, методика та практична значимість, викладаються мета та задачі дослідження.

Глава I. ЕКОЛОГІЧНА СИТУАЦІЯ В ЗАХІДНОМУ КРИМУ. Землі, що входили до складу Херсонеської держави в другій половині IV – першій половині III ст. до н. е., склалися з декількох ландшафтних зон. Серед них виділяється кам'яниста рівнина Гераклеїського півострова на південному заході; на північ від неї – Альмінська низина, яку перерізають долини рік Чорної, Бельбек, Качі, Альми, Західного Булганака та Тарханкутське підвищення. Альмінський та Тарханкутський регіони характеризуються обривистим кам'янистим, а в деяких місцях глинистим узбережжям, пересипами, соляними озерами, ділянками з сухоріччями та піщаними пляжами.

Гераклеїський півострів являє собою прибережну похилу вапнякову рівнину, що лежить біля зовнішньої куєсти Кримських гір. Він має складний пересічний рельєф. Його харак-

терними елементами є довгі звивисті балки, де є джерела прісної води.

На узбережжі Альмінської котловини переважають каштанові ґрунти з домішкою червоноземів. Ґрунти Євпаторійського приморського району темнокаштанові карбонатні, слабко солонцюваті. На Тарханкутській рівнині ґрунтове покриття сформувалось на лесовидних суглинках, кам'янистих продуктах вивітрювання вапняків та на червоно-бурих глинах.

В результаті освоєння прибережного простору Західного Криму херсонеська громадянська община виявилась власником майже всіх природних ресурсів, необхідних для ведення продуктивного землеробства на Гераклеїському півострові та прибережній частині Північно-Західного Криму.

Гераклеїський півострів та прилеглі до нього землі родючих долин Інкермана та Балаклави, а також північна сторона Севастопольської бухти, включаючи район р. Бельбек, слугував сировинною базою для розвитку ремісничих виробництв. Наявність значної кількості суходільних рік, гаваней та налагоджених морських шляхів сприяла розвитку мореплавства та торгівлі.

В цілому, в результаті проведеного дослідження, можна з певністю говорити, що саме кліматичними та фізико-географічними умовами було забезпечено всі види господарської діяльності грецьких колоністів.

Глава II. ПРОСТОРОВА ОРГАНІЗАЦІЯ ХЕРСОНЕСА ТАВРІЙСЬКОГО. Херсонес був центральною поселенською структурою на території однойменної держави. В історії просторового розвитку міста виділяються два періоди: з часу заснування в останній чверті V ст. до н. е. до середини IV ст. до н. е.,

коли проходило становлення Херсонеса як міського центру; та з другої половини IV ст. до н. е., коли він перетворюється на головне місто великої територіальної держави.

План міста сформувався в другій половині IV ст. до н. е. Його площа в цей час складала близько 29 га. Складний рельєф було взято до уваги в найдрібніших подробицях фортифікаторами під час будівництва оборонних споруд Херсонеса. Його також враховано архітекторами при розмежуванні площі, яку було відведено під міську забудову за розповсюдженою в IV ст. до н. е. Гіпподамовою системою прямокутних кварталів. Щоб план міста не перетворився на нудну сітку одноманітних кварталів, архітектори по-різному спроектували вуличну сітку.

Створення регулярної сітки кварталів та прокладка траси фортифікаційних укріплень було одночасовим процесом, що охопив одразу все місто до лінії зведених в середині — другій половині IV ст. до н. е. оборонних стін. Найраніші будівельні залишки громадських споруд, житлових будинків та водоканалізаційної системи зафіксовано в шарах, що відносяться до 2-3 чверті IV ст. до н. е.

Геодезичні виміри дозволили визначити, що розбивка міської території на квартали площею від 0,5 до 1,5 плетра, в свою чергу розділених на 2-4-6 ділянок для будинків, стала моделлю для розмежування хори Херсонеської держави в другій половині IV ст. до н. е. на наділи, розділені на 2 (хора Калос-Лімена) — 4 (хора на Тарханкуті, на мису Маячному, на півострові Срединному) — 6 (хора на Гераклейському півострові) ділянок.

Маючи на увазі топографічні особливості місцевості, територію Херсонеса можна розділити на чотири райони:

Північно-Східний (або Найдавніший), Південний (або Портовий), Північний та Західний. Кожний з районів мав свої особливості.

Північно-Східний або Найдавніший район розміщений на підвищеному плато Східної тераси. Будівельні залишки та знайдений в шарах матеріал дозволяють реконструювати просторову організацію району в другій половині IV – першій половині III ст. до н.е. Основною планувальною віссю була Головна вулиця. Певну роль в збагаченні плану міста відіграв громадський центр, який являв собою цілий ряд будівель, розміснених на площі XI кварталу. Тут було знайдено почесні декрети, присвяти, фрагменти статуй, постаменти з написами та інші пам'ятки, що свідчать про духовне, політичне та економічне життя міста. Розміри агори та головної площі складають 10400-13650 кв.м. Від агори Головна вулиця продовжувалась в північно-східному та південно-західному напрямках. На північному сході біля морського обриву вона закінчувалась невеликою площею.

В центральній частині Головної вулиці було відкрито залишки кількох споруд громадського характеру, серед яких монетний двір та театр. Південніше театру в 1905 р. було відкрито дві вулиці: поздовжня Головна та перпендикулярна 15-а поперечна, яка йшла в напрямку воріт. Ці магістралі були основними планувальними вісями міста в другій половині IV ст. до н. е. На перехресті поздовжньої та поперечної магістралей було зроблено значну кількість цікавих знахідок, які свідчать про те, що в цьому районі крім монетного двору та театру були й інші споруди громадського характеру.

Південно-Східний або Портовий район. Біля південно-східних міських воріт розкрито будову, яка умовно називається казармою. Вона займає майже весь квартал. План нижнього поверху цієї споруди дозволяє бачити в ній складські приміщення, скупчення значної кількості монет – таможню та приміщення трапедзиту. На південній ділянці оборони, на схилах західного рукава існували водоносні горизонти, виходи піску та глини, що стали базою для заснування на цій ділянці Південного кераміка.

Північний район до межі міської забудови включено значно пізніше, ніж Північно- та Південно-Східний райони – в другій половині IV ст. до н. е. До цього часу на північній ділянці знаходився некрополь V – першої половини IV ст. до н. е. В цілому можна зробити висновок, що на невеликій площі Північного району концентрується основна маса житлових будівель. Очевидно основними їх мешканцями були представники середніх шарів громадянської общини Херсонеса.

Західний район розплановано в ранньоелліністичний період. Виявлені в різних частинах цього району будівельні залишки дозволяють стверджувати, що його повністю використовували під житлову та, можливо, громадську забудову. Між 15-ю поперечною, Головною вулицями та південною лінією оборони знаходився простір дуже незручний для будови. В той же час ця місцевість була ідеальною для розміщення на ній такої споруди як стадіон.

Організація території, що прилягала до міста. Некрополь. Розкопками виявлено, що в зазначений час некрополь було розміщено безпосередньо за оборонними стінами, які обмежували місто. Поховання займали смугу вздовж укріп-

лень шириною до 100 м від західних оборонних стін до Карантинної бухти на півдні. Довжина Херсонеського некрополя елліністичного періоду складала приблизно 1500 м, а його площа (при ширині 100 м) дорівнювала приблизно 15 га, тобто половині площі міста.

Кераміки. Серед північнокримських центрів Херсонес виділяється своїм широкомасштабним керамічним виробництвом. Його розвиток обумовлено не лише значною потребою тари, але й торговими інтересами. Кераміки розміщувались безпосередньо біля оборонних стін Херсонеса. Розкопками відкрито два кераміки, які за своїм місцезнаходженням отримали умовну назву Південного та Західного.

Гавані. Розміщення Херсонеса серед великої кількості бухт свідчить про те, що володіння гаванями узбережжя Гераклейського півострова було однією з головних задач колоністів, а місцезнаходження його на перехресті морських торгових шляхів дозволяє вважати, що деякі гавані були торговими.

Наведені дані дозволяють констатувати, що головною відмінною рисою Херсонеса є регулярне прямокутне планування, завдяки якому місто другої половини IV — першої половини III ст. ст. до н. е. становило собою архітектурно організоване планувальне ціле. Регулярне планування спростило вирішення задачі організації системи благоустрою та міських комунікацій. Рельєф та геологічні умови місцевості було використано архітекторами для створення ефективного захисту, спорудження порту, кераміків та системи водопостачання, а також транспортних зв'язків міста з хорю та гаванями.

Глава III. ПРОСТОРОВА ОРГАНІЗАЦІЯ ХОРИ ХЕРСОНЕСЬКОЇ ДЕРЖАВИ. Початок широкого освоєння земельного фонду херсонеською громадянською общиною археологічно фіксується виникненням укріплень на Гераклеїському півострові в першій половині IV ст. до н. е. З початком херсонеської експансії в Північно-Західний Крим укріплення починають будувати і на прибережних землях цього району. Зведення укріплень визначало межі сільськогосподарської території Херсонеса, а також хори малих міст Керкінітиди та Калос-Лімена.

Приморську частину земельного фонду було поділено на стандартні ділянки сіткою прямих доріг-вулиць, що служили зручним засобом сполучення як усередині хори так і між найближчими населеними пунктами держави. Єдиний метод розмежування та єдина система виміру, які застосовувались при цьому, свідчать про те, що розмежування було одночасовим актом, заздалегідь продуманим та проведеним під контролем херсонеської общини.

Наступним за розмежуванням був етап організації сільськогосподарського виробництва на хори та будівництво агротехнічних споруд на полях, де планувалось вирощування винограду. На цьому ж етапі починається будівництво садиб. Кількість садиб знаходилась в прямому співвідношенні з кількістю ділянок на хори та кількістю будинків в місті - приблизно по одній садибі на кожен 10-12 наділів.

Садиби можна поділити на кілька типів. Ранні будови свідчать про те, що майновий стан власників садиб був приблизно рівним. Однак з часом ускладнення інфраструктури міської хори привело до типологічної різноманітності садиб, що було викликано причинами економічного порядку

і, в першу чергу, розвитком товарного виробництва. Типологічні особливості садиб дозволяють зробити висновок, що різниця між наділами Маячного та Гераклеїського півострова полягає не в належності дрібним або великим власникам, а виключно в функціональному призначенні будівель.

Розвиток соціально-економічних відносин в херсонській громадянській общині, тісно пов'язаний з освоєнням значних сільськогосподарських територій, відбився на ускладненні структури просторової організації хори Херсонської держави. Поля могли бути власністю окремих громадян, а також знаходитись у володінні херсонської общини або храмів. Їх могли обробляти громадяни та члени їх сімей або різні категорії залежного населення.

Наявність на цілому ряді садиб стаціонарних виноробень та складських приміщень дозволяє говорити, що тут було організовано виробництво вина, частина якого вивозилась в інші регіони Північного Причорномор'я. Знахідки зерносковищ на поселеннях в північно-західній приморській частині Херсонської держави свідчить про переважно зерновий напрям сільського господарства на землях дальньої хори.

Малі міста та укріплені поселення, а також окремі фортеці забезпечили державі безпечне каботажне плавання та морські перевезення. З Херсонеса населенню Північно-Західного Криму надходили привізні товари, вино та продукція херсонських ремісничих майстерень. Відсутність на античних поселеннях Північно-Західного Криму слідів розвиненого ремісничого виробництва свідчить про те, що саме ремісники Херсонеса в основному задовольняли попит населення цього регіону.

Глава IV. ГОСПОДАРСЬКО-ВИРІВНИЧА ДІЯЛЬНІСТЬ НАСЕЛЕННЯ. В другій половині IV – першій половині III ст. ст. до н. е. завдяки сприятливим кліматичним умовам та джерелам сировини, а також розмежуванню великих територій на Гераклейському півострові та в Північно-Західному Криму в усіх сферах господарської діяльності населення Херсонеської держави спостерігається значний підйом. Широке освоєння сільськогосподарських територій в другій половині IV – III ст. ст. до н. е. дало могутній поштовх розвитку херсонеського ремесла та торгівлі, що, безумовно, стало стимулом для товарного напрямку виробництва херсонеських господарств та значного розвитку товарно-грошових відносин, про що свідчить нумізматичний матеріал. Все це призвело до бурхливої забудови території Херсонеса, який саме в цей період став крупним античним центром Північного Причорномор'я.

Стійкі темпи економічного розвитку дозволили херсонеситам в першій чверті III ст. до н. е. успішно протистояти скіфській експансії.

ВИСНОВКИ. В роботі вперше на основі максимального обсягу джерел побудовано єдину хронологічну модель простої, тобто територіальної організації системи господарства античного міста-держави.

Основна ідея дисертації – характеристика системи господарства як сукупності її окремих галузей у взаємодії та взаємозалежності. Поступове складання господарства сприяло поетапній еволюції перетворення міста в центр територіальної держави.

В дисертації розглянуто питання, які до цього часу були розроблені недостатньо або ті, що сьогодні дискутуються та інтерпретуються по-різному.

1. Вплив географічного середовища на розвиток різноманітних галузей господарства. Наявність значної кількості гаваней та налагоджених морських шляхів було використано для розвитку зовнішньої та внутрішньодержавної торгівлі, виробництва власного товарного продукту. Це не лише давало всі переваги в морській торгівлі, але й створювало можливості для просторового розвитку вглиб Гераклеїського півострова, що забезпечило перспективний ріст території міста та створення землеробської бази необхідної площі.

Розміщення зони видобутку глини, каміння, руди, лісу та інших складових, необхідних для розвитку основних ремісничих виробництв; родючих долин, придатних для вирощування злакових та червоноземів для вирощування виноградної культури безпосередньо на території Херсонської держави, було, на наш погляд, одним з найголовніших факторів, що сприяли становленню та успішному розвитку його товарного господарства. Рельєф та геологічні умови місцевості було використано для створення системи ефективного захисту, будівель порту, кераміків та системи водопостачання, а також транспортних зв'язків міста з прилеглими до нього територіями та хорою.

2. Формування території міста та його округи в залежності від соціально-економічних завдань. Головною відмітною рисою було регулярне прямокутне планування, яке дозволило здійснити функціональне районування міста. Завдяки цьому плануванню було успішно вирішене завдання створення системи внутрішньоміських транспортних комунікацій та

благоустрою, а також зв'язки міста з хорою, кераміками, водосховищами.

3. Розподіл земельного фонду. Землі поділялись на громадські, приватні та священні. Майже половину земельного фонду держави було розмежовано під виноградники. Кількість землі, розділеної на наділи, знаходилась в певній пропорції по відношенню до запасного фонду, який складав майже чверть території. Спеціальну ділянку на священних землях хори було відведено для селекційних робіт. Загальну кількість садіб було продумано заздалегідь. Вона знаходилась у співвідношенні з кількістю ділянок на хорі та кількістю будинків в місті: приблизно по одній садібі на кожні 10-12 ділянок по 36 плетрів на хорі та стільки ж будинків в місті.

Спочатку існував, очевидно, один тип садіби. Ускладнення інфраструктури міської хори відбилося на збільшенні типів садіб, що було викликано причинами економічного характеру. Різниця між наділами Маячного та Гераклеїського півостровів була обумовлена не соціальною належністю, а їх агрономічним використанням.

4. Взаємозв'язок виробничої діяльності населення та територіальної організації господарства. Господарська діяльність населення була зосереджена в основних галузях економіки: повсюди в землеробстві, а в Херсонесі також — в ремісничому виробництві та торгівлі. Найважливіші види ремесел: гончарне (виробництво клеймованої тари) та металообробне (випуск монет, виготовлення деяких речей побуту, знарядь праці тощо) були зосереджені лише в Херсонесі. Те ж саме спостерігається і у виробництві вина на

продаж: стаціонарні виноробні, що служили цій меті, знаходились лише на укріплених садибах міської хори.

Огляд існуючого археологічного матеріалу незаперечно свідчить про те, що в другій половині IV – першій половині III ст. ст. до н. е. Херсонес територіально виріс до своїх максимальних розмірів. Основну причину цього, очевидно, необхідно бачити в тому, що саме в цей час Херсонес з порівняльно невеликого поліса перетворюється на центр територіального державного утворення, що в остаточному підсумку і привело до росту міської території та збільшення кількості населення. Запорукою успішного розвитку Херсонеса було широке освоєння прилеглих територій, звідки поступала сільськогосподарська продукція, виробництво якої було основою херсонеської економіки.

Час перетворення Херсонеса в головний центр великої територіальної держави відмічено одночасною організацією простору міста та хори за системою Гіпподама в середині IV ст. до н. е.

В цілому хора дорійського Херсонеса останньої чверті IV – першої половини III ст. ст. до н. е. становить собою унікальний приклад просторової організації земельного фонду, спрямованого на інтенсивну експлуатацію сільськогосподарських угідь. Єдиною системою межування та укріплень, а також єдиною системою доріг та морських комунікацій центр держави був тісно пов'язаний з усіма територіями, що були підвладні херсонеській громадянській общині. Рациональність просторової організації хори свідчить про те, що землеробство було головною складовою частиною його господарської системи. При цьому необхідно особливо підкреслити, що саме освоєння значних територій, де ве-

лось інтенсивне виробництво сільськогосподарських культур, було головною умовою найвищого економічного розквіту, який переживав Херсонес протягом другої половини IV – першої половини III ст. ст. до н. е.

Створення ефективної системи господарства вибраним методом організації простору сприяло інтенсивному розвитку різних галузей економіки. При цьому варто зазначити, що включення Північно-Західного Криму до складу Херсонеської держави та його економічний розквіт в другій половині IV – першій половині III ст. ст. до н. е. призвели до певної єдності духовної та матеріальної культури в регіоні, що добре простежено за археологічними даними. Але вже через 50 – 60 років після її створення жорсткість системи та неминучий консерватизм в період скифо-херсонеських війн відіграли роль певного гальма та привели до розвалу її цілісності. Поряд з тим, шлях організації господарства, який було вибрано херсонеською общиною виявився настільки раціональним, що в своїй основі існував на протязі всього елліністичного періоду.

Звичайно, розібрати цю дуже цікаву проблему у всій її повноті з максимальним залученням джерел в одному дослідженні неможливо. Тому подане дослідження в деякій мірі лише накреслює основні напрями в галузі вивчення просторової організації господарства, даючи тим самим глибше розуміння складних процесів становлення територіальних держав доби еллінізму.

Для просування в цьому напрямку перш за все необхідне подальше корегування питань хронології, періодизації та інтерпретації пам'яток городища та великої хори.

За темою дисертації опубліковано такі роботи:

1. Организация территории Херсонесского государства в эллинистический период // Проблемы исследования античного и средневекового Херсонеса. 1888-1988. Тезисы докладов. - Севастополь, 1988. - С. 73 - 76.

2. Антропогенное воздействие на природу в регионе Юго-Западного Крыма // Тезисы докладов Крымской научной конференции "Проблемы античной культуры". III часть. - Симферополь, 1988. - С. 259 - 260 (В співавт. з Г. М. Ніколаєнко).

3. Аграрная организация Херсонеса Таврического (собственность, владения, производство, экология). // Ионийский университет. - Материалы конгресса "Аграрные структуры и античное общество". - Керкира, 1992. - С. 21 - 22 (В співавт. з В. І. Кузишим, Г. М. Ніколаєнко. Англійська мова).

4. Антропогенное воздействие на природу в регионе Юго-Западного Крыма в IV-III вв. до н.э. // Северо-Западный Крым в античную эпоху. - Киев, 1994. - С. 30 - 43 (В співавт. з Г. М. Ніколаєнко).

5. Херсонес Таврический во второй половине IV - первой половине III вв. до н.э. (сельское хозяйство, ремесло, торговля). - Севастополь, 1996. 46 с.

6. Экологическая среда на территории Херсонесского государства в IV-III вв. до н.э. - Севастополь, 1996. - 48 с.

7. Программа организации археологического парка на хоре античного Херсонеса // Международный колоквиум "Сохранение и использование экологической среды". Тезисы докла-

дов. - Закинтос, 1996. - Р. 54 - 56 (Вспивавт. з Г. М. Ніколаенко. Англійська мова).

8. Природные факторы в строительстве и хозяйстве Херсонеса // Херсонесский сборник. - Вып. VII. - Севастополь, 1996. - С. 19 - 24.

9. Защита хоры // Херсонесский сборник. - Вып. VII. - Севастополь, 1996. - С. 193 - 197.

10. Топография и планировка Херсонесского городища // Херсонесский сборник. - Вып. VIII. - Севастополь, 1997. - С. 62 - 67.

L.V. Marchenko. Spatial Organization of Tauric Chersonesos at the stage of its flowering (2nd half of IV cent. - 1st half of III cent. B.C.). Dissertation for the degree of Cand.Sc. (History). Speciality 07.00.04 - Archaeology. Institute of Archaeology of the National Academy of Sciences, Kiev, 1997. The main points of the dissertation are stated in separate theses, articles and brochures. The subject of this work is the reconstruction of the spatual organization of an ancient city-states economic system covering all its components: the city proper, adjacent area and large chora. The economic structure presented here chronologically has been the result of careful studies of numerous archaeological and historical sources, the analysis of historical development of each economical constituents including agricul-tural, craftsmanship, trade, the investi-gation of ecological factors and their influ-ence on the economy.

These various studies and approaches have permitted the author to trace the gradual change in economy and step-by-step transformation of the city into a vast territorial state.

Марченко Л. В. Пространственная организация Херсонеса Таврического на этапе расцвета (вторая половина IV - первая половина III вв. до н.э.).

Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.04 - археология. Институт археологии НАН Украины, Киев, 1997.

Основные положения диссертации отражены в тезисах, статьях и брошюрах. В работе впервые на основе максимального объема разнообразных археологических и исторических источников построена единая хронологическая модель пространственной организации системы хозяйства античного города-государства, охватывающая все его компоненты: город, прилегающий к нему район и большую хору. Проанализировано историческое развитие каждой составляющей хозяйство: сельского хозяйства, ремесел, торговли и выявлена степень влияния на них экологического фактора и строительно-планировочной организации пространства города и хоры. Постепенное сложение хозяйства Херсонеса Таврического способствовало поэтапной эволюции превращения города в обширное территориальное государство.

Ключові слова: Херсонес, екологія, господарство, планування, просторова організація.

These various studies have indicated that the author is not only a highly intelligent but also a very capable and efficient writer.

It is noted that the author has a strong background in the field of research and is well-versed in the use of statistical methods.

The author's work is characterized by a high degree of accuracy and a thorough understanding of the subject matter.

It is evident that the author has a deep knowledge of the field and is able to present complex information in a clear and concise manner.

The author's research is well-documented and includes a wide range of sources, demonstrating a thorough and comprehensive approach to the study.

The author's findings are presented in a logical and systematic fashion, making it easy for the reader to follow the progression of the study.

The author's conclusions are well-supported by the data and are presented in a clear and concise manner.

The author's work is a valuable contribution to the field and is well-recommended for further study.

The author's research is well-documented and includes a wide range of sources, demonstrating a thorough and comprehensive approach to the study.

Підписано до друку 3.02.1997 р. Формат 60 x 84 1/16
Умовн. друк. арк. 1. Зам. 132. Тираж 100
Видавництво "Анна". Україна. 252030. Київ. А/с 275/8

435638

AB 37.123